

"در ضرورت و اهمیت شناخت اسناد تاریخی: واکاوی عقدنامه‌های ازدواج عهد قاجار"

علی سام دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه پیام نور
دکتر علیرضا علی صوفی دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور

چکیده

در این پژوهش سعی شده است با واکاوی عقدنامه‌های ازدواج و بررسی اجزای آن، داده‌های پایه جهت شناخت تاریخ عهد قاجار به دست آید. این پژوهش از چند منظر حائز اهمیت است: نخست اینکه مطالعه عقدنامه‌های قاجار چه فواید و تأثیری بر شناخت تاریخ این دوره زمانی دارد. از سوی دیگر، این بررسی آشکار می‌سازد تاریخ عهد قاجار را از جنبه‌های مختلف از جمله: اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و... با تکیه بر بررسی عقدنامه‌ها می‌توان مورد مطالعه قرار داد. نگارندگان می‌کوشند با بررسی انجام گرفته در این زمینه، یافته‌های جدیدی را باتکیه بر اسناد و عقدنامه‌های ازدواج و مقررات مربوط به آن ارائه دهند. دستاوردهای تحقیق در این پژوهش شامل تأثیر شرایط محیطی عهد قاجار بر قبایله‌های نکاح می‌باشد. بدین شکل که محیط مذهبی عهد قاجار ازدواج را سنتی الهی دانسته که بزرگان دین مبین اسلام بر اجرای آن تأکید نموده است. مذهب و قوانین آن بر تمام جنبه‌های حقوقی این اسناد اشراف داشته است. جایگاه اجتماعی زوجین و والدینشان با ذکر القاب آنها در متن عقدنامه‌ها که در آن زمان نشانه جایگاه اجتماعی افراد بوده است، مشخص می‌شود. همچنین وضعیت اقتصادی طرفین ازدواج، نوع وجه رایج مملکتی، مشخصات جغرافیایی املاک در عهد قاجار با بررسی اسناد ازدواج مشخص می‌گردد. با توجه به ماهیت

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۱/۲۸

تاریخ پذیرش: ۹۵/۷/۱۵

E-mail: ketabat86@gmail.com

موضوع، روش تحقیق در این پژوهش توصیفی می‌باشد؛ بر این اساس که ابتدا موضوع مورد بحث توصیف و تشریح و سرانجام ابعاد و زوایای تاریخی مستخرج شده از عقدنامه‌های قاجاری تبیین می‌شود. بدیهی است که روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش عمدتاً کتابخانه‌ای و اسنادی است.

واژگان کلیدی: عقدنامه ازدواج، قاجار، داده‌های تاریخی، ساختار عقدنامه، شهود.

مقدمه

عقدنامه‌ها از آنجا که با مهم‌ترین نهاد زندگی اجتماعی ایرانیان، یعنی خانواده مرتبط هستند و امر مهم "ازدواج" را سندیت و رسمیت می‌بخشند؛ سندی بسیار باارزش محسوب می‌شوند که مهم‌ترین واقعه زندگی اجتماعی ایرانیان را مکتوب نموده و اطلاعات باارزشی از این فرهنگ اصیل در اختیار ما قرار می‌دهند. امر مهمی که از نظر خانوادگی و اجتماعی در دین مبین اسلام مورد تأکید قرار گرفته و زمینه ساز تکامل دینی مسلمانان است که ایرانیان نیز بر آن باور استوار داشته و دارند. ازدواج، عملی است که بنا بر مشیت الهی از ذات طبیعت نشأت گرفته است. اعطای نعمتی از جانب خداوند به انسان است تا او را کامل و زندگی را به کامش شیرین‌تر سازد. این ارزش دینی - خانوادگی با احساس زیبایی شناختی ایرانیان هنرمند، ادب دوست و خوش ذوق در هم آمیخته است. در این پژوهش سعی شده است که جنبه‌های شکلی و متنی عقدنامه‌های ازدواج در عهد قاجاریه مورد بررسی قرار گیرند. سپس تأثیرات جنبه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، مذهبی، حقوقی، اقتصادی جامعه عهد قاجار را که از متن عقدنامه‌ها به دست می‌آید، تبیین و تشریح نماییم.

فایده این تحقیق ناظر بر جنبه‌های کاربردی آن است که می‌تواند در مجامع علمی - دانشگاهی و سازمان‌های فرهنگی، از جمله مراکز اسنادی، میراث فرهنگی و مؤسسات پژوهشی مورد استفاده مخاطبان قرار گیرد. اهمیت آن به دلیل خلاء پژوهشی موجود در این حوزه می‌باشد که پژوهشگران در صدد می‌باشند از همه منابع موجود و قابل دسترس، تحلیل جدیدی از سازوکار عقدنامه‌های ازدواج عهد قاجار و بررسی شکلی - محتوایی آن و اینکه از این بررسی چه اطلاعاتی به دست می‌آید که در شناخت تاریخ ایران در عهد حکومت قاجاری مؤثر بوده است. چگونه این اطلاعات تحلیلی درست و روشن به ما در شناخت جنبه‌های مختلف تاریخ این دوره از مذهب، اقتصاد، فرهنگ و اجتماع و حقوق کمک می‌کند.

سوابق پژوهش در این موضوع بسیار کم و ناچیز است علاوه بر تک نگاری‌ها و آثاری که به صورت معرفی صرف قباله‌های نکاح در این باره تالیف شده اند از جمله مقالات متعددی که در مجلات و فصلنامه‌های علمی از جمله مجلاتی که به معرفی اسناد می‌پردازند مانند فصلنامه "نامه بهارستان" و فصلنامه "سند پژوهی" متعلق به کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. علاوه بر این مقالات متعدد که تنها به بازخوانی عقدنامه‌ها پرداخته‌اند، کتبی نیز چاپ و نشر یافته از جمله کتاب نگارشی بر مهرنامه‌های عصر قاجاریه در بیرجند تألیف دکتر زهرا علیزاده بیرجندی و جمعی دیگر که جدا از مقدمه‌ای مختصر در بیان پیشینه ازدواج در بیرجند، به بازخوانی بیش از یکصد عقدنامه‌های ازدواج پرداخته است؛ اما هیچ کدام از آثار به چاپ رسیده در این زمینه به بررسی تأثیرات تاریخی عقدنامه‌ها نپرداخته است. امید است که با این پژوهش مقدمه مطالعه و تحقیقات بعدی را در این زمینه فراهم نماییم.

ساختار شکلی عقدنامه‌ها

قباله‌های نکاح، علاوه بر آنکه یک سند حقوقی می‌باشند. از نظر هنری و تذهیب نیز حائز اهمیت می‌باشند و با مطالعه جنبه‌های هنری آن می‌توان به جنبه‌های تطور تاریخ هنر تذهیب و نقاشی در عهد قاجار پی برد. در این قباله‌ها هنر نویسندگی، خطاطی، نقاشی و تذهیب به نحو چشمگیری با اعتقاد و باورهای دینی مردم ایران درآمیخته است. در واقع تقدس ازدواج تاحد زیادی در قباله‌نویسی بازتاب یافته است. قباله‌های ازدواج را از لحاظ هنری می‌توان به عناصر گوناگونی گروه‌بندی کرد: خطاطی، مُهرها، خطوط اسلیمی - هندسی تذهیب و نوع رنگ‌آمیزی به کاررفته در نقاشی‌ها، عناصر قباله‌ها را به لحاظ هنری فوق‌العاده قابل توجه و ممتاز می‌نماید. در قباله‌های ازدواج، هماهنگی و ترکیب موزون میان نوشته، خط، نقاشی و رنگ نشاط‌آور و شادبخش وجود دارد که این تناسب، در خور مراسم ازدواج می‌باشد. به شکلی که از تزئین زراندازی بین خطوط، جدول‌کشی‌ها و خطوط اسلیمی - هندسی که هر کدام دارای جاذبه‌های هنری خاص خود می‌باشند بهره برده شده است (فاقد مولف، ۲۵۳۵: ۸). ساختار و طرح کلی قباله‌های ازدواج، خود منبع الهامی برای طراحان و گرافیست‌های معاصر است (فاقد مولف، ۲۵۳۵: ۷). با کنکاشی در نمونه‌های مربوط به ادوار مختلف تاریخی و تنوع موجود در تقسیمات جغرافیایی می‌توان ساختار شکل‌گیری و نگارش این اسناد را در دو گروه عمده تقسیم‌بندی کرد: الف: اسناد طوماری، که به شکل مستطیلی بوده و در اندازه‌های ۲۰*۱۰ تا ۱۴۰*۶۰ سانتیمتر بوده

که قسمت فوقانی سند معمولاً دارای تزئیناتی با خطوط اسلیمی - هندسی بوده که نیمی از حجم طولی قباله نکاح را تشکیل می‌دهد. فضایی در قسمت راست و قسمت فوقانی سند نیز با اشکالی هندسی جهت قرار گرفتن اثر مهر شهود تعبیه گردیده است (شهیدی، ۱۳۸۷: ۲۹۱)؛ ب: اسناد کتابچه‌ای، دارای چندین صفحه به اندازه ۱۰*۱۰ سانتیمتر می‌باشد. برگ اول دفترچه نکاح، دارای تزئیناتی همچون عقدنامه‌های طوماری می‌باشد یعنی در قسمت فوقانی سند، خطوط اسلیمی - هندسی بوده و تنها دارای جدول کشی اطراف صفحه می‌باشد (کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۵).

دقت، حساسیت و ظرافت خاص در طراحی ظاهری و تزئینات قباله‌ها همچون متون ادبی استفاده شده در آن، نهایت فراست و کمال توجه صاحبان فن را باعث شده تا ظاهر و باطن قباله‌ها هر دو زیبا و قابل توجه باشد. نوع خط به کار رفته در قباله‌های عقد نکاح سطح خوشنویسی و تحول آن در این دوره تاریخی را روشن می‌سازد. متن فارسی سند با خط نستعلیق یا نستعلیق شکسته و متن عربی که حاوی آیات قرآن کریم و احادیث نبی اکرم (ص) و ائمه اطهار علیهم السلام می‌باشد، به خط نسخ یا ثلث نگاشته شده‌اند. همچنین از خط سیاق که در عهد قاجار محاسبات مالی و ریاضی را با آن می‌نگاشته‌اند در تعیین میزان و مبلغ صداق در کنار حروف و اعداد ریاضی استفاده می‌شده است (صفی نژاد، ۱۳۸۷: ۹). علت اصلی این اقدام کم شدن خطر دست‌کاری و تحریف میزان صداق بوده است. در موارد نادر قباله‌هایی به سایر زبان‌ها در بین اقلیت‌های مذهبی وجود دارد.

عقدنامه همراه با اشعار نغز و دلپذیر فارسی، آیات قرآن، حدیث قدسی، ادعیه مخصوص و متناسب با مضمون متن، ترصیع و نگارش می‌شده است که با بررسی آنها می‌توان از ویژگی‌های ادبیات منظوم و منشور این دوره مطلع شد. در نگارش متن عقدنامه‌های قاجاری از اصول ویرایشی خاص زمان خود استفاده شده است که با مطالعه آن مشخص می‌شود که قوانین ویرایشی این دوره از چه اصولی، که خاص زمان خود است، پیروی می‌کرده است. از جمله اینکه از نقطه‌گذاری در پایان عبارات خبری نیست. در عقدنامه‌های دفترچه‌ای تعداد صفحات، شماره‌گذاری نشده است؛ ولی برای ایجاد تمایز بین صفحات از روش رکابه‌گذاری استفاده شده است به این شکل که اولین کلمه صفحه بعدی را در قسمت پایین صفحه قبل به صورت تکراری می‌آوردند تا به هنگام جدا شدن اوراق بتوان صفحات مختلف را از هم تشخیص داد. انتهای خطوط به‌طور مورب امتداد یافته است که به این فن نیز "فن چلیپا" گفته می‌شود که اکثراً برای جای دادن عبارات در یک برگ سند بوده است. این امر بیشتر در عقدنامه‌های طوماری دیده می‌شود که سند دارای یک برگ بوده و امکان تفکیک اجزای سند به چند برگ در این نوع سند نبوده است. در عقدنامه‌ها، رعایت فاصله عبارات با حاشیه سند با نظم خاص در تمام موارد

رعایت شده است، به عبارتی نگارش متن سند با فاصله‌ای حدود دو و سه سانتیمتر از حواشی سند آغاز می‌شده که علاوه بر زیبایی و استفاده از جدول کشی، علت اصلی این امر جلوگیری از تخریب متن سند بوده است زیرا در صورت نگارش متن در حاشیه سند و عدم رعایت این فاصله با گذر زمان حواشی سند دچار تخریب و خوردگی می‌شد که متن سند نیز از بین می‌رفت (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۲۷۲). برای نگارش منظم عبارات و جلوگیری از نامرتب نگاشته شدن از امر سطرگذاری بین خطوط و جدول کشی چارچوب سند استفاده می‌کرده اند (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۱).

ویژگی‌های متنی و محتوایی عقدنامه‌ها

تحمیدیه و متن آغازین: عقدنامه‌ها با حمد و ثنای خداوند یکتا در قسمت فوقانی سند، بالاتر از تزئینات اسلیمی - هندسی، شروع می‌شود (فاقد مولف، ۱۳۸۲، ۳۱). حمد و ثنای خداوند متعال، از جلوه‌های بارز حضور خداوند در اندیشه انسان می‌باشد. اصولاً علت نامگذاری این بخش از سند یعنی قسمت فوقانی به تحمیدیه، متناسب با کاربرد معنایی این واژه می‌باشد؛ زیرا که حمد و سپاس خداوند برای آغاز کار لازم است. سابقه ستایش خداوند متعال در متون فارسی به‌ویژه عقدنامه‌های ازدواج در اسناد پازند و پهلوی، به قبل از اسلام می‌رسد (عریان، ۱۳۷۸: ۵۰). لفظ تحمیدیه، دارای ریشه‌ای عربی و از واژه‌ی "حمد" به معنی "حمد و سپاس" گرفته شده است. در ادبیات عرب پس از اسلام نیز اولین بار عبدالحمید کاتب (۱۲۳ ه.ق.) مبدع این سنت نگارشی بوده است (صفا، ۱۳۷۱: ۱۸۲). تحمیدیه علاوه بر به کار رفتن در متن اسناد در قسمت آغازین کُتب خطی، تحت عنوان دیباچه به کار می‌رفته است. دیباچه به بیان حمد و ثنای خداوند یکتا، مخلوقات و بهترین آنها انبیاء، ائمه معصومین، همچنین معاد همراه با آیات و احادیث و ابیات نغز پرداخته می‌شده است (محقق، ۱۳۷۲: ۵۵). تحمیدیه در اسناد، ساختاری نسبتاً مشابه با متن دیباچه کُتب دارد به این شکل که تحمیدیه با نام خداوند متعال شروع و به حمد و ثناء بزرگان دین مبین اسلام و ائمه اطهار علیهم السلام می‌پردازد (سمسار، ۱۳۴۷: ۱۳۶). لازم به ذکر است که برخی از عقدنامه‌ها فاقد این خطاب به آغازین می‌باشند و پس از ذکر کلمه "هو" به طور مستقیم به متن اصلی سند می‌پردازند.

در قباله‌های نکاح، پس از حمد و ثناء، با آوردن کلمه "اما بعد" یا "بعد" نگارنده سند به بیان علت رخ دادن امر ازدواج پرداخته و علت را اجرای دستورات خداوند متعال و تعالیم دین مبین اسلام در جهت بقای نسل بنی نوع بشر دانسته‌اند (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۲). متن با جملاتی ادبی و مذهبی در باب

چگونگی ایجاد نسل انسان بر اساس روایات دین مبین اسلام همراه است (علیزاده بیرجند آبادی، ۱۳۸۵: ۹۹). «الحمد لله الذی احل النکاح والمهور و حرم السفاح و الفجور و خلق الانسان من الطین ثم جعل نسله من سلاله من ماء المہین والشکری اللہ الذی رزقہم بہیمہ الانعام و ممایسہبون وافق لہ ثم علیہم والصلوٰہ والسلام علی سید الانبیاء و خاتم النبیین محمد و علی وصیہ و ابن عمہ امیرالمومنین و اولادہ المعصومین الطیبین و الطاہرین و لعنہ اللہ علی عاداتہم اجمعین الدوام و اما بعد فقد قال اللہ تبارک و تعالیٰ فی کتاب الکریم و القرآن العظیم و انکحوا الایامی منکم والصالحین من عبادکم و امامکم ان یکونوا فقراء یغنیہم اللہ من فضلہ واللہ واسع علیم قال النبی النکاح سنتی» (بیانی، ۱۳۴۸: ۷۶۹).

معرفی زوجین: دومین قسمت از متن قبایلهای نکاح پس از حمد و ثناء (تحمیدیه)، معرفی زوجین بوده است. در معرفی زوجین چند نکته حائز اهمیت دیده می‌شود نخست اینکه مشخص گردیده است نکاح مابین چه افرادی منعقد گردیده است و اگرچه تنها نام زوجین ذکر گردیده است، از نشانه‌های دیگر همچون آوردن نام والدین زوجین به همراه القاب اجتماعی آنها ما پی می‌بریم که این افراد از چه خانواده‌ای و دارای چه موقعیت اجتماعی بوده‌اند. در عهد قاجار القاب به گونه‌ای نام فامیلی افراد بوده و مشخصه تمایز و تشخیص آنها از یکدیگر که جایگاه اجتماعی افراد را در جامعه مشخص می‌نموده است. در برخی مواقع نیز شغل زوج و والدین طرفین نیز ذکر شده است که آن نیز وسیله شناخت موقعیت آنها می‌باشد. یک نمونه معرفی زوجین در عقدنامه‌های نکاح به این شکل می‌باشد: «فی مابین الزوج الشاب الموفق المعزز المکرم و هو حضرت عزت و سعادت مآب آقا محمد رضا خلف الصدق عالی حضرت آقاہادی و الزوجه الباکرہ العاقلہ الرشیدہ و ہی المساہ سکینہ خانم بنت مرحمت مآب رضوان تراب حاج حبیب اللہ نور اللہ مرقدہ» (بنی‌هاشمی، ۱۳۸۷: ۲۴۲).

ویژگی‌ها و صفات زوجه از جمله رشیده، بالغه، باکره و عفیفہ جزئی از آداب معرفی زوجه بوده است. نمونه یک متن قبایله ازدواج که در سال ۱۳۲۸ ه.ق. نوشته شده: «به عقد دائم و زوجیت ہمیشگی خود درآورد، جناب فخامت نصاب، کمالات انتساب، نخبه خاندان رسول و زبده دودمان بطول، آقا میرزا سید کاظم خان و فقه اللہ الملک المنان، فرزند ارجمند جناب جلالتمآب اشرف السادات، افلاطون زمان، اسطوره دوران، آقامیرزا سید محمد حکیم باشی، ملقب به صدرالاطباء زید اقباله، مرنفس نفیس علیاجناب، قمر نقاب، خورشید احتجاب، مریم سیرت، حوا طینت، عاقله، بالغه، رشیده، مختاره، بکر، صغری خانم دامت خدارتہا، صبیہ مرضیہ جناب جلالتمآب اجل اکرم امجد عالی، آقا میرزا حسین خان مجدالممالک، دام اجلاله العالی» (احمدی، ۱۳۵۶: ۶).

صداق: از بخش‌های حائز اهمیت در متن قباله‌های ازدواج بوده است که در آن میزان وجه نقد یا ملکی که می‌بایست به عنوان مهریه به زوجه اعطاء گردد ذکر می‌شده است. این رسم رایج در ازدواج، اگرچه در بسیاری از آداب و رسوم ملل دیگر وجود دارد، اما بیانگر توجه ویژه اسلام به جایگاه زن و مقام خانواده است که در شرایط خاص، استقلال مالی او را حفظ می‌کند. هر بانویی که به همسری مردی درمی‌آمده، زوج مبلغی وجه نقد یا ملک یا هر چیز مادی و معنوی که به آن مهر یا صداق گفته می‌شد به زوجه پیش‌کش می‌کرد که شرح و چگونگی این اهداء دقیق در متن عقدنامه درج می‌شده است. در اسناد و قباله‌های ازدواج از وجه نقد نقره یا طلا، باغ، زمین و حتی پارچه ابریشم و پوشاک تحت عنوان صداق، مهر عروس می‌شده است (کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۱-۹۴۲). «علی‌الصداق المعین المعلوم مبلغ سی تومان رایج از قرار ریال بیست و هشت نخودی به یک هزار دیناری و موازی بیست مثقال طلا احمر به مثقال صیرفی و موازی به وزن سه من شاه» (بنی‌هاشم، ۱۳۸۷: ۲۴۱). صداق در جوامع شهری، روستایی و عشایری ایران متناسب با نوع معیشت و وضعیت اقتصادی زوج‌ها تعیین می‌گردید. زمین کشاورزی، بوستان، توتستان، گردوزار، نهر، چمن، باغ و بوستان، خانه، ابریشم، گاو، گوسفند، فرش، درختان بید و صنوبر و نظایر آن جزء صداق زوجه در جوامع روستایی به حساب می‌آمدند. «مبذر یکصد من بوزن مساحت زمین از اراضی موسی‌آباد گرگان مشهور به ملک آقا نظامی که علیا مکرمه والد محترمه ناکح مصالحه بناکح نموده، باممر و مدخل و متعلقات آن یکصد تومان» (احمدی، ۱۳۵۶: ۱۱۵). گاه در جزء صداق، کنیز یا غلامی ذکر می‌گردید که جهت کار خانه و انجام امور اندرونی به زوجه کمک می‌کردند (بیانی، ۱۳۸۴: ۷۶۹). در اکثر عقدنامه‌ها یک مجلد قرآن کریم جزء صداق آمده است (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۷). اینکه قرآن را جزئی از صداق قرار داده اند از مسائل قابل توجه در قباله‌های مورد مطالعه می‌باشد چون نظر به اهمیت، احترام و عظمتی که قرآن کریم نزد مسلمانان دارد و لازم الاجراء دانستن دستورات آن به عنوان کتاب زندگی، قرآن در اکثر قباله‌ها برای خوش یمنی و تبرک، جزء صداق آمده است (طیبیاتی، ۱۳۵۳: ۷۳-۶۶). «صداق معین القدر و الوصف مبلغ یک هزار تومان وجه ریال دو هزاری چهل و هشت نخود جدید الضرب احمد شاهی خلد الله ملکه و سلطانه مع یک جلد کلام الله مجید که هدیه آن بیست و پنج تومان است که تمام مبلغ مسطور است که عند القدره و عند مطالبته‌ها کارسازی مخدره مزبوره نماید» (کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۲).

دعای اختتامیه: دعا در قباله‌ها با مضامینی که خواستار بهبود نسل بشر و توفیق یافتن زوجین در امر زناشویی و تقاضای فرزندان نیکو، صالح و سالم از خداوند متعال همراه است. «اللهم الف بینهما و طیب نسلهما و ارزقهما رزقاً واسعاً بمحمد و آله الطاهرين» (احمدی، ۱۳۵۶: ۱۱۶). در پایان متن

عقدنامه نیز تاریخ ثبت سند به شکل سال شمار هجری - قمری می‌آمده است: «و عقد مناکحه بالفارسیه و العربیه جاری و ساری گشت فی هفتم شهر شعبان المعظم یکهزار و سیصد و چهل و دو هجری ۱۳۴۲» (آزاده کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۲).

اهمیت عقدنامه‌های قاجار در شناخت این دوره تاریخی

- اهمیت مذهبی عقدنامه‌های ازدواج:

عقدنامه‌های ازدواج از لحاظ مذهبی حائز اهمیت می‌باشند. با بررسی این عقدنامه‌ها می‌توان از تفکر مذهبی عهد قاجار مطلع شد (طیّبی، ۱۳۸۷: ۱۸۲)؛ زیرا در شرع مقدس اسلام ازدواج وظیفه‌ای دینی بوده که در زمینه تولید و بقای نسل بسیار مهم است و اشارات بسیاری به آن در متن عقدنامه‌ها شده است که به صورت‌های گوناگون مردم به امر ازدواج ترغیب شده‌اند. در قرآن کریم خلقت بشر و فلسفه پیدایش زوج برای او در سوره مبارکه اعراف آیه ۱۸۹ این چنین آمده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ»؛ «اوست که همه شما را از یک تن بیافرید و از آن یک تن زوج را نیز بیافرید تا او آرامش یابد. چون با او در آمیخت، به باری سبک بارور شد و مدتی با آن سرکرد و چون آن بار سنگین گردید، آن دو پروردگار خویش را بخوانند که اگر ما را فرزند صالح دهی از سپاسگزاران خواهیم بود». همچنین در سوره مبارکه روم آیه ۲۱ آمده است: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»؛ «از نشانه‌های قدرت اوست که برایتان از جنس خودتان همسرانی آفرید، تا با ایشان آرامش یابید. و میانشان دوستی و مهربانی نهاد. این عبرت‌هایی است برای مردم متفکر». قوانین مربوط به انعقاد عقد ازدواج در عهد قاجار، کاملاً مطابق بر تعالیم دین مبین اسلام بوده است. فردی روحانی (شیخ الاسلام، قاضی، مجتهد، صدر و ملّا) مجری انعقاد عقد نکاح بوده است. امر نگارش عقدنامه‌ها در مکان‌هایی خاص که روحانیون مدیریت آن را برعهده داشتند انجام می‌شد.

- اهمیت اجتماعی عقدنامه‌های نکاح:

هر کدام از عقدنامه‌های ازدواج عهد قاجار از لحاظ جامعه‌شناختی، شناسایی اوضاع و احوال اجتماعی و برخی از آداب و رسوم دوره مورد بررسی، اهمیتی قابل اعتنا دارند که با مطالعه آنها با طرز

تفکر، قوه ذهنی، تعبیر و تفسیر ایرانیان در آن دوره زمانی از سنت ازدواج آشنا می‌شویم. بسیاری از زوایای مبهم روابط خانوادگی و اجتماعی آن دوران و فرهنگ نام‌ها و اینکه از چه نام‌هایی در این زمان بیشتر استفاده می‌شده است، در خصوص شغل افراد و اینکه در آن زمان چه شغل‌هایی وجود داشته و به طبع سطح رفاه و وضعیت اجتماعی چگونه بوده است را روشن می‌سازد (حبیبی، ۱۳۸۷: ص ۵۶). با مطالعه عقدنامه‌ها در دوران قاجار به چندین ویژگی مهم مردم شناسانه و اجتماعی این عصر پی می‌بریم. کاربرد عقدنامه‌های ازدواج در زمینه شناخت تاریخ دودمانی نیز حائز اهمیت است؛ زیرا ازدواج پیوند میان دو گروه اجتماعی - دو طایفه یا دو خاندان است این نوع ازدواج که به ازدواج درون خانوادگی شناخته می‌شود سبب نزدیکی میان خویشاوندان یا میان افراد دو تیره از یک دودمان و سپس میان گروه‌های اجتماعی هم طراز می‌گردد که سبب استحکام وضع اقتصادی، اجتماعی و گاه سیاسی گروه شده است (سرلک، ۱۳۸۹: ۹۸).

- اهمیت اقتصادی عقدنامه‌های نکاح:

اطلاعات مربوط به پول رایج و اصطلاحات سکه شناسی، با بررسی نوع صدق عقدنامه‌های ازدواج مشخص می‌شود. صدق در عقدنامه‌های ازدواج قاجاری شامل وجه نقدی می‌باشد که زوج می‌بایست به زوجه بپردازد به عنوان نمونه: "مبلغ سیصد تومان از قرار نقد ریال سلطانی ۲۸ نخودی فی یکپهزار و دوپست و پنجاه دینار" (حسینی اشکوری، ۱۳۸۶: ۱۵۷). در بیان میزان این صدق از واحد تومان ذکر شده است که واحد شمارش سکه‌های طلا در عهد قاجار بوده است. هر سکه طلای یک تومانی، معادل ده هزار دینار بوده است و هر ریال معادل ۱۲۵۰ دینار که معادل ۲۷ نخود وزن بوده است (مقداری بیش از یک مثقال). علاوه بر ذکر صدق که غالباً به شکل وجه نقد می‌باشد در اکثر قباله‌های نکاح با لفظ صلح و مصالحه مواجه هستیم که به نحوی با املاک مهر شده در عقدنامه‌ها در ارتباط می‌باشد. با بررسی املاک (زراعی، مسکونی و تجاری) که مهر زوجه شده است به موقعیت جغرافیایی و معماری مناطق مورد بررسی پی می‌بریم. عقدنامه‌های ازدواج از نظر اقتصادی نیز حائز اهمیت بوده و به نحوی سند مالی می‌باشند. عبارت "مصالحه" در بردارنده نوعی از بار حقوقی می‌باشد که به توافق دو طرف بر سر تبادل مال یا ملکی دلالت دارد. مثلاً «مجرى الماء دو طسوج کلیه آب از قنات بهیجه و امروز دوران می‌نمایند سهم آبی و سایر شرکاء که والد ناکح مصالحه بناکح نمود یکصد و پنجاه تومان نقد، نقدالمقبوض والمنقود» (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹: ۵). یا «یکدانگ و نیم از کل ششدانگ محوطه عمارت

واقعه در محله برمند میانده، مشاعاً با ممر و مداخل و متعلقات و منضامات بیرونی و اندرونی و بهاریند که والد ناکح مصالحه بناکح نمود دویست تومان» (همان : ۱۱۴). در لغت، مصالحه به معنای سازش یا تسلیم می‌باشد. در تعریف نیز، عقد مستقلی است که نتیجه سایر عقود از جمله بیع، هبه، اجاره، عاریه و... را پوشش می‌دهد به عبارتی شرایط مطلق هیچ عقود را ندارد؛ اما همه آنها را پوشش می‌دهد (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۷۶).

مطالب حقوقی ذکر شده در عقدنامه‌های ازدواج:

الف) محضرهای شرعی: مکانی همچون محکمه‌های قضایی امروزه بوده که در آن علمای مذهبی به عنوان متصدیان و مسئولان نگارش احکام حقوقی به تنظیم اسناد حقوقی، مالی، ازدواج و انجام امور مربوطه می‌پرداختند. از جمله وظایف انجام شده در این محضرها انعقاد احکام مربوط به ازدواج و طلاق بوده است. نحوه کار در محضرهای شرعی بدین ترتیب بوده است که پس از عقد نکاح مفاد سند که در بر دارنده میزان صداق و نام زوجین بود در دفاتر شرعی نزد عالم دینی نگهداری می‌شد که در مراجعات بعدی و به‌ویژه طلاق و ادای وجه صداق به آن رجوع گردد و اصل سند به همراه رونوشت آن به زوجین اعطا می‌گردید. محضرها در عهد قاجاریه در چندین محله شهر جای داشتند. به عبارتی در هر محله معروف و شناخته شده‌ای محضری وجود داشت. که در هر یک از آنها یکی از علمای معروف زمان که دارای مسجد، محراب و احتمالاً کرسی تدریس بود، محضری را نیز تحت اداره خود قرار می‌دادند. محضرها اکثراً در مجاورت بازار و آرگ قرار داشتند. این مجاورت در نتیجه وجود محل کار تعداد بی‌شماری از تاجران، عالمان بزرگ و صاحب منصبان حکومتی در بازار و بافت مرکزی شهر بوده که برای رتق و فتق امور شرعی، احوال شخصی و امور مالی خود به محضر محله مراجعه می‌کردند. بررسی محضرها و اسناد و کتب برجای مانده از عهد قاجاریه، چگونگی ساختار خانواده و امر ازدواج را در آن دوران و تفاوت‌های حقوقی و اجتماعی دو زمان حال و گذشته را برای ما روشن می‌سازد (طییبی، ۱۳۸۷: ۱۸۲).

ب) تأکید موقت یا دائم بودن عقد نکاح: در متن عقدنامه‌ها تأکید بر نوع ازدواج یعنی دائم یا موقت می‌شده است. «عقد مناکحه صحیحه شرعیه ملیه اسلامیة و مزواجه صریحه دائم جاری و واقع شد» (بنی‌هاشم، ۱۳۸۷: ۲۴۱).

ج) نحوه اداء و پرداخت صداق: برای تحویل صداق به زوجه در متن عقدنامه‌ها سه شیوه تعیین گردیده است. الف: تمامی میزان صداق، در هنگام جاری شدن صیغه عقد نکاح، پرداخت شده است (میردیلیمی، ۱۳۷۳: ۴۸۹). ب: صداق تماماً بر ذمه زوج بوده؛ به این معنا که مبلغ صداق در نزد زوج به امانت می‌باشد یا وجه صداق در اختیار زوج قرار می‌گرفت که با منافع آن به بازرگانی یا مضاربه بپردازد (علیزاده بیرجندآبادی، ۱۳۸۵: ۸۹). ج: بخشی از صداق حدود ده تا پنجاه درصد نقداً پرداخت و بقیه بر ذمه زوج بوده است. فارق از این سه مورد، در زمانی که امر طلاق رخ می‌داده است متناسب با اینکه چگونگی پرداخت صداق در عقدنامه عندالمطالبه بوده یا عندالاستطاعه ادای آن متفاوت بوده است. به این شکل که در مورد اول "عندالمطالبه" زوج می‌بایست تمام مبلغ صداق را پرداخت نماید؛ ولی در مورد دوم "عندالاستطاعه" زوج با توجه به توان مالی و به مرور زمان می‌توانست میزان صداق را پرداخت نماید (میردیلیمی، ۱۳۷۳: ۴۸۸). علاوه بر این دونوع شکل ادای صداق، گاه زوج صداق مادری و خانوادگی خود را نسل در نسل که در خانواده‌اش بوده برای همسرش قرار می‌داده است. «بعد از آنکه والد ناکح به ولد خود اشیاء مفصله مذکور را هبه نموده مومی‌الیه داخل در صداق زوجه خود نمود و من بعد به مقتضای الرجال قوامون علی النساء لوازم زوجه بر مشارالیها لازم و به مضمون صدق مشحون "و اتو النساء صدقاتهن نحلہ" صداق مذبور بر ذمه و رقبه زوج مزبور واجب و لازم الاداست» (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹: ۱۶).

د) شروط ضمن عقد: ۱. بیان شروطی که لازمه پذیرش زوجه جهت نکاح می‌باشد: در معرفی زوجه (عروس) در عقدنامه‌های ازدواج در تمام مواقع از این کلمات استفاده شده است "الباکره البالغه العاقله الرشیده المختاره" (سرلک، ۱۳۸۹: ۱۱۰). حال در توصیف این کلمات باید توضیح داد که در جامعه عهد قاجار از ویژگی‌های مهم زوجه داشتن شرط بکارت بوده است زیرا از آنجا که زن در جامعه ایرانی ناموس خانواده و مظهر پاکی و باروری خانواده بوده است که می‌بایست پاک، عقیف، معصوم و مسطوره باشد. پس می‌بایست ناموس خانواده حفظ گردیده حال ذکر واژه باکره در عقدنامه‌های ازدواج این امر مهم را روشن می‌نماید که زوجه دارای شرایط لازم برای عروس خانواده بودن می‌باشد. واژه دوم "البالغه" می‌باشد که تأکید بر سن قانونی ازدواج در دین مبین اسلام برای دختر می‌باشد. واژه دیگر "الرشیده" می‌باشد که به رشد جسمی زوجه جهت اولاد آوری و نسل آوری دارد. واژه "المختاره" نیز به قوه عقل و صحت تأکید دارد که در امر ازدواج با اختیار گام برداشته است.

۲. بیان شروطی که زوجه و والدین وی در عقدنکاح مطرح نموده اند: شروطی که جهت حمایت از زوجه در قباله نکاح نگاشته می‌شده‌اند. عبارت بودند از: حق اختیار بلد و مکان زندگی، شرط سفر و ترک

نفقه، به این ترتیب که زوجه می‌بایست تا سال‌ها در خانه پدری خود به همراه زوج زندگی نمایند یا اینکه زوج حق انتقال محل زندگی به شهری دور از مکان سکونت والدین زوجه ندارد. در شرط دیگر ذکر گردیده است که اگر زوج مدتی خانه و زوجه خود را بدون نفقه ترک نماید همسر وی حق طلاق دارد، در بسیاری از عقدنامه‌ها این شرط قید گردیده است که به مدت سی یا پنجاه سال اگر زوج شش ماه تا یک سال خانه را ترک نماید حق طلاق با زوجه وی می‌باشد. این در حالی است که در فقه اسلامی حق طلاق با زوج می‌باشد. حال نکته جامعه‌شناختی نهفته در این قضیه آن است که در عهد قاجار، به علت نبود کار در محل سکونت و مسافرت زوج جهت کار به شهر یا حتی کشور دیگر مثل روسیه، عثمانی، هند و...، زوجه وی سال‌ها بی‌سرپرست می‌مانده است. به علت بُعد مسافت و نبود ابزار ارتباطی، امکانی جهت ارسال نفقه برای زوجه و فرزندان وجود نداشته است (حبیبی، ۱۳۸۷: ۶۰). شرط دیگر، علاوه بر موارد ذکر شده فوق بقای زوجه در نزد مادر خود بوده است و... (حبیبی، ۱۳۸۷: ص ۵۶). یادآوری این نکته لازم است که پس از تحقق شرط، زوجه به منظور استیفای حقوقی که شرط یا شروط مذکور برای وی قائل شده است، می‌تواند از وکالتی که به وی داده شده استفاده کند. بر اساس حق وکالت مذکور در عقد، شخص دیگری را وکیل خود کند وی را از طرف زوج مطلقه سازد.

ه: قواعدی که قباله نکاح را به سندی حقوقی تبدیل می‌کند:

الف) شهود: وجود شاهدان جهت قانونمندی مراسم ازدواج مطابق با قوانین الهی ضروری بود و صیغه عقد نکاح زمانی جنبه اجرایی و حقوقی می‌گرفت که شاهدانی صحت آن را تأکید نمایند. شاهدان از میان افراد مورد اعتبار و احترام محلی و بزرگان خانواده انتخاب و از آنها برای گواهی دادن دعوت می‌شد. آنها با حضور خود و دعای خیر و مبارکشان علاوه بر تأیید صحت ازدواج سبب تبرک آن می‌شدند (کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۱-۹۴۲). نحوه‌ای که شهود، متن عقدنامه را تأیید می‌کردند به این شکل بوده است که عبارات را که دال بر به تأیید رسیدن ازدواج از نظر آنها بود در مکان‌های تعیین شده بر سطح سند عقد نکاح می‌نوشتند و مکانی که در عقدنامه‌ها جهت نگارش متن تأیید شهود بر صحت سند در نظر گرفته شده متناسب با شکل سند عقدنامه متفاوت بود به این شکل که در عقدنامه‌های طوماری، این مکان غالباً در قسمت فوقانی سند و سمت راست سند بوده است. حال در عقدنامه کتابچه‌ای صخه شاهدین در صفحات میانی که میزان عقدنامه ذکر گردیده، آمده است. در عقدنامه‌ها ما می‌توانیم تعداد شهود و چگونگی صخه گذاشتن آنها بر اسناد را از طریق نحوه مهر زدن و

دستینه نوشتن آنها بر سند دریا بيم. عمدتاً تعداد شاهدین عقدنامه‌ها از دو تا بیست نفر بوده است و تعداد شاهدین و به دنبال آن امضایشان در عقدنامه‌های طوماری بیش از عقدنامه‌های دفترچه‌ای می‌باشد. در ذیل نمونه‌هایی از تأیید شهود بر متن عقدنامه را می‌آوریم که در آنها شهود صیغه عقد نکاح را تأیید نموده است:

- «بعد ما وکلتی الزوج انتقل التملیک المرقوم من ایبه الیه صدر القبول عن وکالته رب الف بینهما بحمد و آله» (بی‌هاشم، ۱۳۸۷: ۲۴۳).

- «بسم الله خير الاسما، بعد ما امهی الی توکیلها ایای اوقعت الايجاب المیمون المبارک علی الصداق المسطور الف الله بینهما بحمد و آله» (همان: ۲۴۳).

- «ذالک الکتاب لاریب فیه الراجی عین محمد صادق بن محمد الموسوی هدایت الله الموسوی» (کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۱-۹۴۲).

- «مراتب مرقومه در این قباله صحیح است- یحیی خلوتی.» (آزاده کرباسیان، ۱۳۸۸: ۹۳۲)

- «و لقد اعترف الزوج البالغ الرشید بالطوع و الرغبة بجمیع ما سطر فیه و وقوع النکاح و الصداق و اشتغال ذمته» (سلطانی مقدم، ۱۳۸۹: ص ۱۶).

- «قد وقع النکاح المبارک، حرره اقل الحاج سلیمان {سجع مهر: حاج سلیمان}» (آل داوود، ۱۳۸۸، ۹۰۲).

ب) مهر اسناد: مهرها یکی از مهم‌ترین اشکال اسناد تاریخی هستند که به اندازه خود قباله نکاح دارای اهمیت می‌باشند. به نوعی بیانگر ادوار مختلف زندگی مردم و جوامع آنها می‌باشند. مهرها گرچه اندازه کوچکی دارند؛ اما از اهمیت فراوانی برخوردار بوده و اطلاعات گران‌بهایی از تاریخ، فرهنگ، اوضاع اجتماعی و جنبه زیبایی‌شناسانه دوران خود را ارائه می‌دهد. مهرهای حک شده بر عقدنامه‌ها دو نوع بوده‌اند: یکی مهر کوچک ساده که اغلب به شکل بیضی بود که به مهر دست‌خطی شناخته می‌شد و در نامه‌ها و مراسمات خصوصی و معمولی از آنها استفاده می‌گردید. دیگری مهر انگشتری بوده و سجع آنها نیز با خط نستعلیق نگاشته می‌شد (کامروز، ۱۳۵۸: ۴۵). سجع مهر در بردارنده نام شخص و گاه در بردارنده اشارات مذهبی نیز بوده است. همانند نقش مهر «لا اله الا الله، الملک الحق المبین، عبده سید رضا» (احتشامی، ۱۳۸۳: ۲۴۱-۲۴۵).

حک مهرها بر سند تأییدیه‌ای بر حقانیت، اعتبار و بیان رسمیت این اسناد بوده است (طباطبایی بهبهانی، ۱۳۸۳: ۴-۵). شاهدانی که در تأیید و ثبت عقدنامه حضورشان الزامی بود، رسمیت و سندیت عقد به تأیید آنها می‌رسید و در کنار نوشتن مطالبی که بر تأیید عقد نکاح دلالت داشت، بر کاغذ سند

اثر مهر خود را نیز حک می‌کردند. مطالب موجود در سجع مهرهای ثبت شده بر پای این اسناد گاه تنها بیانگر نام صاحبان مهر بوده و تنها نقش امضاء و اثر انگشت را ایفاء می‌کرده است، اما در برخی موارد از آن فراتر رفته، حاوی ادعیه، احادیث، اسماء مبارک ائمه و یا حتی نذر و نیاز و درخواست‌های شخصی و متفاوتی بوده اند (احتشامی، ۱۳۸۳: ۱۴۳). هنر حک نمودن نقش مهر بر اسناد به علل گوناگون از اواخر قرن سیزدهم هجری قمری رو به زوال و انقراض نهاد. مهرها در قدیم تا اواخر قرن سیزدهم از جایگاه خاصی برخوردار بود و اهمیتی همانند امضای عصر حاضر داشت. به همین دلیل، در نگهداری مهر و حفظ آن کوشش بسیاری می‌شده است (کامروز، ۱۳۵۸: ۴۵). در برخی موارد خاص، این اهمیت همچنان باقیمانده است. این اهمیت تا آنجا بود که به هنگام ناتوانی صاحب مهر و یا پس از درگذشت او، مهر در حضور جمعی معتبر شکسته می‌شد (عمادی حائری، ۱۳۸۸: ۲۰).

و: مطالب اجتماعی و فرهنگی ذکر شده در عقدنامه‌های ازدواج:

الف) ساعات سعد و نحس: مراسم ازدواج و انعقاد آن متناسب با پیروی از اصول خاصی بوده آن اینکه تاریخ عقد نکاح آیا میمون است یا نحس. پس تاریخ عقد نکاح می‌بایست زمانی رخ دهد که نه تنها مشکلی برای زندگی آینده زوجین ایجاد نکند بلکه سبب برکت و مبارکی در زندگی مشترک آینده آنها شود (تهرانی، ۱۳۸۵: ۸۷). نکته قابل توجه در عقدنامه‌ها تعیین اوقات سعد برای ازدواج می‌باشد. تعیین تاریخ دقیق انعقاد صیغه عقد نکاح بر اساس ساعات سعد و جهت دوری از ساعات نحس صورت می‌گرفت «در بهترین وقت از اوقات و خوش‌ترین ساعتی از ساعات که نغمه‌سرایان بزم عیش و طرب به نوای طرح بخشایی "یوم یفرح المومنین" مترنم بود...» (احمدی، ۱۳۵۶: ۱۱۵). اگرچه در دوره‌های قبل از قاجاریه و به‌ویژه صفویه با استفاده از اسطرلاب، طالع، رمل و حرکت ستارگان این امر صورت می‌گرفت؛ در عهد قاجار اگر چه این رسم به عینه رعایت شده است؛ اما معمولاً در عوض بررسی نقش ستارگان، مناسبت‌های مذهبی همچون روز میلاد پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار علیهم السلام یا عید غدیر خم و سالروز ازدواج امام علی (ع) و حضرت فاطمه (س) برای اوقات سعد در نظر گرفته می‌شد و تاریخ عقد نکاح در این ایام مبارک تعیین می‌گردید. علاوه بر این موارد، اعتقاد به احکام نجوم آن چنان در میان عامه مردم در طی دوره قاجار رسوخ و نفوذ داشت که به گفته سفرنامه نویسان خارجی، شغلی رایج تر و سودمندتر از آگاهی بر نجوم در ایران یافت نمی‌شد (موریه، ۱۳۸۶: ۷۳-۷۴). تعیین ساعات سعد و نحس وقایع پیش روی بر عهده منجمان بویژه منجمان دربار بود. که رئیس آنها منجم‌باشی

خطاب می‌گردید. منجم‌باشی دربار که جزء طبقات بالا، اعیان و اشراف به حساب می‌آمد، علاوه بر پیشگویی، در هر سال تقویم نجومی آن سال را بر مبنای نجوم بطلمیوس و با گنجاندن احکام نجوم، حساب سعد و نحس ایام می‌نگاشت. این تقویم‌ها در شهر به فروش می‌رسید (مونس الدوله، ۱۳۸۰: ۴۷) و در اختیار عموم که توان دستیابی به منجم برای پیش بینی خوش یمنی امور روزمره به‌ویژه زمان انعقاد عقد نکاح، تعیین ساعت بردن جهاز و... را نداشتند اند قرار می‌گرفت. (روزنامه ایران، ۱۳۸۸: ۵۱۲۸۸، ق: ۵).

ب) القاب طرفین نکاح:

یکی از منابع مهم تحقیق، برای بررسی سلسله مراتب اجتماعی و فرهنگی هر جامعه، تأمل و تتبع در نام‌ها، عنوان‌ها و لقب‌های افراد آن جامعه است. در ادوار گذشته و به‌خصوص در دوره سلسله حکومتی قاجار، برای طبقات مختلف اجتماع، القاب و عناوینی خاص قائل بودند. در نامه‌ها و مناشیری که نگاشته می‌شد برای خطاب نمودن افراد به القاب و عناوینی معقد و مطول تمسک می‌جستند (وحیدنیا، ۱۳۵۰: ۸۸). به عنوان مثال: «آقا» لقبی بوده که به سادات گفته می‌شده است (شکوری، ۱۳۶۸: ۱۱۸). لقب «میرزا» در عهد قاجار نشانه شاهزادگی مورد خطاب بود. سپس عمومیت داشت هر کسی را که مختصر سوادی داشت را میرزا می‌نامیدند. لقب مذهبی «آخوند»، نیز ویژه علمای برجسته و مجتهدین بوده است. (همان: ۱۲۱)

در باب القاب و عناوین عهد قاجار، کتابچه‌های نگاشته شده است که نمونه بارز آن کتابچه القاب می‌باشد که سال ۱۲۷۹ به دستور ناصر الدین شاه به چاپ رسیده است این کتابچه زمانی اهمیتش دو چندان می‌شود که در عقدنامه‌ها قبل از معرفی زوجین و والدینشان، القاب آنها ذکر شده است. در نگاه اول ممکن است متصور شود القاب نامربوط یا سوری می‌باشند؛ اما با تطبیق این القاب با القاب آورده شده در کتابچه القاب عهد قاجار می‌توان پی به این امر برد که افراد صاحب لقب دارای چه جایگاه اجتماعی و منصبی بوده‌اند. به عنوان نمودن، در سلسله مراتب القاب این چنین ترتیبی وجود داشت:

الف - عالیحضرت: از القاب سلطنتی و درباری بود به نحوی که صاحب مناصب دولتی در ایالات و ولایات نیز این لقب را داشتند (بی‌نام، ۱۳۵۲، ۵۰). ب- عالیجناب (جناب): به القاب روحانی که به علما اعلام و مجتهدین عظام و اصحاب دعاء گفته می‌شده است. همچون شیخ الاسلام، قضات، آخوند و ملّا که به عبارتی از کارگزاران و عمال دولت نیستند و از آن حقوق و مواجب نمی‌گیرند (بی‌نام، ۱۳۵۲، ۵۲). ج- عالیجاه: لقبی بود که به اشخاص که در دولت به منصبی گمارده شده بودند گفته می‌شد. از منصب روحانیون، مانند: نظام العلماء، شیخ الاسلام و قضات، ملّا باشی، صدر دیوانخانه، نایب الصدر، خطیب

درباری. همچنین از صاحب مناصب دولتی به، مستوفی، منشی و صاحب مناصب مخصوصه از جمله: ایشیک آقای باشی، نسقچی باشی، فراشباشی، نقاش باشی مخصوص، شاطر باشی و معمار باشی گفته می‌شد (بی نام، ۱۳۵۲، ۵۳). د- عالیشان: به مناصب پایین دولتی از جمله: محرومین، مشرفین، نایبان نظامی که در مراتب پایین تر از یاور و سلطان قرار داشتند. همچنین به تجار غیر مشهور گفته می‌شده است (بی نام، ۱۳۵۲، ۵۴). ه- عالیقدر: در درجه پایین تر از لقب عالیشان قرار داشته و به کَسَبِ واصناف اطلاق می‌شده است (بی نام، ۱۳۵۲، ۵۵).

نتیجه گیری

بررسی، مطالعه اسناد و عقدنامه‌های ازدواج در عهد قاجاریه، تجزیه و تحلیل عناصر تشکیل دهنده، محتوا یا مضامین هر کدام علاوه بر اینکه، موجب آشنایی بیشتر در خصوص مسائل مربوط به ازدواج و مقررات مترتب بر آن در عصر قاجاریه می‌گردد. اطلاعات و داده‌های دقیق تاریخی را در اختیار محقق قرار می‌دهد. مطالعه و بررسی این اسناد از یک جهت، شرایط گوناگون گروه‌های اجتماعی را در مقوله مقررات مربوط به ازدواج نشان می‌دهد. از جهت دیگر، تأثیر شرایط و خصوصیات اجتماعی، اقتصادی، مذهبی و... زمان قاجار را بر عقدنامه‌های ازدواج آشکار می‌سازد. بنابراین در این پژوهش روشن شده که مطالعات اسنادی و به‌ویژه بررسی عقدنامه‌های ازدواج نقشی مهم در شناخت جنبه‌های مختلف تاریخ گذشته به‌ویژه عهد قاجار دارد. دستاوردهای این پژوهش را می‌توان در چند سطر این چنین بیان نمود. ۱- جایگاه اجتماعی زوجین، در جامعه قاجاری را با بررسی عقدنامه‌ها بویژه با مطالعه القابی که جهت معرفی زوجین به کار رفته است می‌توان پی برد. ۲- به تفکر عرفی مردم این دوره بویژه در مواجهه با امور مهم زندگی‌شان و عکس‌العمل در اقدام و رفع آن پی می‌بریم ۳- مطلع می‌شویم که اسلام و قوانین فقهی در جامعه قاجاری مبنای انعقاد معاملات مالی و حقوقی و بویژه قوانین مرتبط با ازدواج بوده است. ۴- وضعیت اقتصادی جامعه قاجاری، سطح تمول، رفاه اجتماعی و وجه رایج مملکتی، موقعیت جغرافیایی مکان‌ها با مطالعه صدق ذکر شده در عقدنامه‌ها مشخص می‌شود.

منابع

- آل داوود، سید علی (۱۳۸۸) عقدنامه‌ای کهنه باسبکی نو. پیام بهارستان. د/۲/س/۱۰. ش ۱۰۵: تهران.
- احتشامی، محسن (۱۳۸۳) مهرهایی از جنس عشق. چاپ ۱. مترجم مهدی افشار. ویراستار پیمان تهرانیان. تهران: کتاب خورشید.
- احمدی، محمود (۱۳۵۶) یک طغرا قبالة ازدواج از دوران قاجار. بررسی‌های تاریخی. ش ۷۲: تهران.
- اولیویه (۱۳۷۱) سفرنامه اولیویه. ترجمه محمد طاهر میرزا. به کوشش غلامرضا وره‌رام. جلد ۱. تهران: انتشارات اطلاعات.
- بی‌هاشم، سید احمد (۱۳۸۷) بازخوانی یک عقدنامه از سال ۱۲۷۴. پیام بهارستان. د/۲/س/۱، ش ۱ و ۲: تهران.
- بیانی، بهمن (۱۳۸۴) نگاهی به یک قبالة ازدواج نفیس دوره فتحعلی شاه. پیام بهارستان. د/۲/س/۱، ش ۴: تهران.
- «تشخیص و ترقیم القاب» (۱۳۵۲) مجله فرهنگ ایران زمین. ش ۱۹: تهران
- تهرانی امیر خانی، آقا سید مصطفی (۱۳۸۵) سفرنامه گوهر مقصود. به کوشش زهرا امیر خانی. ج ۲. تهران: میراث مکتوب.
- حسینی اشکوری، سید صادق (۱۳۸۶) گنجینه مهرها و اسناد. قم: انتشارات مجمع ذخائر اسلامی.
- حبیبی، حسن (۱۳۸۷) جامعه شناسی حقوقی. تهران: اطلاعات.
- رضایی، امید (۱۳۹۰) درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار. تهران: انتشارات پژوهشکده علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سرلک، رضا (۱۳۸۹) طایفه سرلک شاخه ای کهن از ایل بختیاری. تهران: انتشارات طهوری.
- سمسار، محمد حسن (۱۳۴۷) فرمان نویسی در دوره صفوی. بررسی‌های تاریخی: ش ۱۳، تهران.
- سلطانی مقدم، حمیده (۱۳۸۹) نه فرمان شیخ الاسلامی، عقدنامه و معافیت از سربازی (مربوط به خاندان تهجدی ساوه) از قرن دوازدهم و سیزدهم. پیام بهارستان، د/۲/س/۳، ش ۱۰: تهران.
- شکوری، ابوالفضل (۱۳۶۸) نقش القاب در رجال شناسی. مجله یاد، ش ۱۶. تهران.
- شهیدی، حمیده (۱۳۸۷) معرفی یک قبالة نامه ازدواج از دوره افشاریه. دفتر اسناد. ج ۴: مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۷۱) تاریخ ادبیات فارسی. ج اول. تهران: انتشارات فردوسی.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۸۷) کوششی در آموزش خط سیاقی. تهران: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

- طیبانی، حسین (۱۳۵۳) سیری در قباله‌های ازدواج، هنر و مردم. ش ۱۴۳. تهران.
- طباطبایی بهبهانی، سید محمد (۱۳۸۳) قباله ای به توشیح و مهر شیخ انصاری (قدس سره). پیام بهارستان، د ۱ / س ۵، ش ۴۵. تهران.
- طیبی، سید محمد (۱۳۸۷) محاکم شرع در دوره قاجار. مجله پژوهش‌های اسلامی دانشگاه کرمان. سال دوم. شماره سوم. پاییز ۱۳۸۷.
- عریان، سعید (۱۳۷۸) آفرین پیمان پهلوی یا پیمان کدخدایی. مجله متن پژوهی ادبی. ش ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹. تهران.
- عمادی حائری، سید محمد (۱۳۸۸) چند نکته درباره نقش و نوع مهر. گزارش میراث. دوره دوم، سال سوم، شماره ۳۱ و ۳۲.
- علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۸۵) نگرشی بر مهرنامه‌های عصر قاجاریه در بیرجند. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- قباله‌های ازدواج سده‌های سیزدهم و چهاردهم هجری قمری (۲۵۳۵) تهران: موزه نگارستان.
- کتابچه معرفی اسناد نمایشگاه اسناد و قباله‌های ایرانی (۱۳۸۲) تهران: فرهنگستان هنر (هشتمین نمایشگاه دوسالانه جهانی پوستر تهران).
- کرباسیان، آزاده (۱۳۸۸) عقدنامه ای از روزگار احمد شاه قاجار. پیام بهارستان، د ۲ / س ۲، ش ۵، تهران.
- کامروز، بدری (۱۳۵۸) تعریف مختصری درباره مهر و مهرکنی. مجله وحید، ش ۲۵۶ و ۲۵۷، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰) تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه. موزه و مرز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- محقق، محمد باقر (۱۳۷۲) اسما و صفات الهی در قرآن. ج ۱. تهران: انتشارات اسلامی.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹) میزان الحکمه. ج ۴. ج ۱. قم: دارالحدیث.
- موریه، جیمز (۱۳۸۶) سفرنامه جیمز موریه. ترجمه ابوالقاسم سری. چاپ ۱، ج ۲، تهران: انتشارات سخن.
- مونس الدوله (۱۳۸۰) خاطرات مونس الدوله، ندیمه حرمسرای ناصرالدین شاه. به کوشش سیروس سعدوندیان. چاپ ۱، تهران: انتشارات زرین.
- میردیلیمی، سیدضیاء (۱۳۷۳) تاریخ کنول. تهران: چاپخانه بهمن.
- وحیدنیا، سیف اله (۱۳۵۰) القاب و عناوین. وحید، شماره ۹۳. تهران.